

В. С. Макарчук

Навчально- науковий Інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кафедри історії держави і права

**ОБМІН НАСЕЛЕННЯМ ПРИ ВРЕГУЛЮВАННІ
ПІСЛЯВОЄННИХ КОРДОНІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
(ЗА ПІДСУМКАМИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1939–1945 рр.)**

© Макарчук В. С., 2016

Розглянуто міжнародно-правові домовленості періоду Другої світової війни про обмін населенням між Українською РСР у складі Союзу РСР та нацистською Німеччиною, Румунією, Польщею та Чехословаччиною, а також їх безпосередню реалізацію.

Ключові слова: міжнародне право середини ХХ ст., зовнішня політика Союзу РСР у період Другої світової війни, обмін населенням, кордони України.

В. С. Макарчук

**ОБМЕН НАСЕЛЕНИЕМ ПРИ УРЕГУЛИРОВАНИИ
ПОСЛЕВОЕННЫХ ГРАНИЦ УКРАИНСКОЙ ССР
(ПО ИТОГАМ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ 1939 – 1945 гг.)**

Рассматриваются международно-правовые договоренности периода Второй мировой войны об обмене населением между Украинской ССР в составе Союза ССР и нацистской Германией, Румынией, Польшей и Чехословакией, а также их непосредственная реализация

Ключевые слова: международное право середины ХХ века, внешняя политика Союза ССР в период Второй мировой войны, обмен населением, границы Украины.

V. Makarchuk

**POPULATION EXCHANGE UPON POST-WAR
BORDER SETTLEMENT OF UKRAINIAN SSR
(AT THE END OF WORLD WAR II 1939–1945)**

The article studies the international legal agreements of the period of World War II on exchange of population between Ukrainian SSR as the part of USSR and Nazi Germany, Romania, Poland and Czechoslovakia and their direct implementation.

Key words: international law of the middle of XX century, USSR international policy in World war II, population exchange, borders of Ukraine

Постановка проблеми. Сучасна зовнішня політика незалежної України не може ігнорувати питання евентуального українсько-російського кордону, який рано чи пізно буде встановлено після завершення т. зв. гібридної війни, розпочатої властями РФ проти України з опорою на проросійські

сегменти населення фейкової Новоросії. Навіть із завершенням бойових дій на Донбасі мільйони місцевих антиукраїнських сепаратистів, наділених виборчими та ін. громадянськими правами громадян України, нікуди не подінуться – їх міцно триматиме в Україні належна їм нерухомість, соціальні зв'язки, місце праці тощо. Зі боку радикально налаштованих українських елементів часом можна почути вимоги депортації цього антидержавного сегменту населення, а лозунг “чемодан – вокзал – Росія” узагалі претендує на універсальність. Аргументом радикалам стає посилення на ту обставину, що депортації проросійськи налаштованого елемента з України будуть лише адекватним копіюванням російського (сталінсько-кремлівського) насильства щодо нашої батьківщини.

З іншого боку, проросійські та прокомуністичні сили не втомлюються повторювати “заїжджену” тезу нібито ніхто інший, як Ленін і Сталін, створили Україну у її сучасних кордонах, відтак українські націоналісти виявляють чорну невдячність до кращих захисників українських національних інтересів, зокрема територіальних. Практика насильницької депортації поляків, румунів та представників ін. некорінних національностей за межі УРСР, здійснювана сталінським керівництвом у 1930–1940-х рр., проголошується нібито невідомою турботою комуністичних вождів про інтереси українського народу. У цій суперечці двох крайніх підходів важливо розставити крапки над “і”, й зрозуміти, що саме відбувалося в добу великого переселення народів кін. 30–40-х рр. минулого століття.

Аналіз досліджуваної проблеми. Питаннями, що охоплюють коло процесів, пов'язаних з обміном населенням, в Україні займалися І. Адамчук, М. Швагуляк, В. Сергійчук, І. Терлюк, С. Ткачов, Ю. Сливка, Є. Шибко (дисертація) та ін. дослідники. Польська наукова школа представлена іменами А. Айнєнкеля, С. Цісельського та Г. Грицюка, П. Еберхардта, В. Ковальського, Ч. Партача та ін. науковців, англо-американська – Е. Стетініуса, Дж. Кенана, Б. Кузнєра, Л. Гудріха, А. Сімонс. На жаль, румунську, молдавську, словацьку історіографію проблеми ми наразі достатньо не дослідили.

Зі зрозумілих причин, увага вітчизняних та зарубіжних дослідників зосереджувалася на насильницьких аспектах зміни національного складу новоприєднаних у 1939–1945 рр. земель УРСР (депортаціях, арештах тощо). Натомість так би мовити добровільно-примусова складова зміни національності територій залишалася на периферії їхньої наукової заінтересованості.

Мета статті. Залишивши осторонь питання природного права, загальнолюдської моралі тощо, зосередимо увагу на вужчому сегменті проблеми – якими, власне, міждержавними юридичними актами (угодами) регулювалися процеси обміну населенням, а також, наскільки ці міждержавні угоди відповідали нормам *ius cogens* тогочасного (періоду Другої світової війни та перших повоєнних років) міжнародного права?

Виклад основного матеріалу. Протягом 1939–1945 рр. до складу Української РСР залучено етнічні українські землі, які перед початком Другої світової війни входили до складу сусідніх держав: Другої Речі Посполитої (Львівське, Станіславівське, Волинське воєводства), Румунії (Південна Бессарабія, Північна Буковина) та Чехо-Словаччини (Підкарпатська Русь). Зрозуміло, що принаймні частково ці території населяло чуже в етнічному відношенні населення – поляки, румуни, чехи, словаки, угорці, а також німецькі колоністи та громадяни єврейської національності. Залишення без змін етнічного складу приєднаних територій для Москви і Києва породжувало небезпеку появи сепаратистських рухів та п'ятої колони сусідніх держав – як безпосередньо в роки світової війни, так і у віддаленій історичній перспективі. Оскільки для тодішнього радянського керівництва питання загальнолюдської моралі завжди поступалися перед утилітарними міркуваннями, вирішення цієї проблеми первісно (у 1939–1941 рр.) здійснювалося передусім шляхом депортацій небажаного соціального та національного елемента у віддалені райони Сибіру та Далекого Сходу. М'якшим варіантом вирішення проблеми став обмін населенням з сусідніми державами, який здійснювався на формально “добровільній” основі оптації громадянства та регулювався відповідними міждержавними угодами. Для переміщеного населення ця практика

становила вимушену альтернативу депортаціям 1939 – кін. 1940-х рр., під які, до речі, у значному обсязі підпало й “звільнене” українське населення “возз’єднаних” західноукраїнських земель.

Обмін населенням з сусідніми державами ніколи (ні в 1940 р. під час евакуації румунського населення з Бессарабії і Буковини, ні пізніше) не був суто “добровільним”. У кращому разі його можна кваліфікувати як добровільно-примусовий, у тому розумінні, що польське, румунське, угорське, німецьке та ін. населення покидало нерухоме та рухоме майно на приєднаних до Радянського Союзу землях, утікаючи від можливих репресій та розраховуючи на певну компенсацію втрачених статків.

Польща. 28 вересня 1939 р. в Москві відбулося підписання Договору про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною. Радянському Союзові дісталася територія довоєнної Польщі площею 200 тис. км з 13,2 млн населення, а Німеччині – 190 тис. км (з 22,1 млн осіб населення). Водночас були підписані три таємні протоколи, що стосувалися окремих аспектів радянсько-німецьких відносин: про лінію кордону; про взаємні зусилля щодо недопущення на своїх територіях польської агітації, спрямованої проти іншої сторони; про переселення німців (близько 44 тисяч осіб з Галичини і 100 тисяч – з Волині).

16 листопада 1939 р. уряди СРСР і Німеччини підписали угоду “Про евакуацію українського і білоруського населення з території колишньої Польщі, яка відійшла в зону державних інтересів Німеччини, і німецького населення з території колишньої Польщі, яка відійшла в зону державних інтересів Союзу РСР”. Зазначалося, що: “Евакуації підлягають лише ті (особи), які виявили своє бажання евакуюватися, і по відношенню до яких є дозвіл Головного чи Районного Уповноваженого відповідних сторін. Евакуація є добровільною і тому примусовість не може бути застосована ні прямо, ні побічно. Бажання евакуюватися може бути виражене як усно, так і письмово. Право евакуації поширюється і на осіб, які перебувають у місцях ув’язнення, а також на осіб, які переслідувалися колишнім польським урядом” [1].

Сторони домовилися, що пунктами перебування головних уповноважених будуть: на території СРСР м. Луцьк, а на німецькій території – міста Хелм і Ярослав. Евакуацію планували провести у стислі терміни: від 19 листопада 1939 р. до 1 березня 1940 р. [2].

Утім були й добровольці з іншого боку кордону. Станом на 10 січня 1940 р. на виїзд до Німеччини записалося 28,1 тис. сімей, або близько 110,7 тис. осіб. Зокрема, заяви на виїзд на окуповану Німеччиною територію Польщі подали 1.600 осіб єврейської національності, яким німецька сторона відмовила. Заяви на виїзд подали і представники інших національностей – українці, білоруси, чехи і поляки. Усього на початок червня 1940 р. із західних областей УРСР виїхало до 66 тисяч осіб. У західні області на цей же період переїхало до 80 тис. осіб, переважно євреї та українці [3].

У 1940 р. найпотужнішим, причому добровільним, ресурсом евакуації українців з окупованих німцями територій стала Лемківщина. Тоді до УРСР переїхало близько 5 тис. лемків. Щоправда, згодом після початку радянсько-німецької війни частина лемківських переселенців повернулася назад до рідних країв [4].

Станом на 7 травня 1940 р. західні області УРСР залишили 25,4 тис. біженців, за національністю: 16 тис. поляків, 6,2 тис. українців, 388 німців, 48 євреїв та ін. Всього до початку червня з СРСР до Німеччини виїхало 51,8 тис. біженців. Решті десятків тисяч людей, які прагнули залишити Радянський Союз, німецька сторона відмовила. Більшість з них залишилась на Львівщині. Водночас радянська влада прийняла з Німеччини лише 624 біженців [5, с. 165].

Звернемо увагу на ту обставину, що разом з етнічними німцями на територію Генерал-губернаторства, підконтрольну гітлерівській Німеччині, виїжджали й українці (серед яких було багато націоналістів) та поляки. Радянська сторона не надто опиралася цим процесам – як видається, з цілком прагматичних міркувань. Згідно зі статтями угоди від 16 листопада 1939 р., евакуйованим дозволялось вивозити особистий багаж вагою не більше ніж 50 кг для глав сімей і одиноких і додатково 25 кг для кожного члена сім’ї. Особам, які евакуйовувалися власним транспортом, дозволялося взяти із собою домашню худобу і птицю, але не більше ніж 2 коней чи однієї пари волів, однієї корови і десяти штук домашньої птиці.

Дотримуємося думки, що, надаючи дозвіл на переїзд громадян колишньої Другої Речі Посполитої до німецької зони окупації (не залежно від національності охочих), радянські власті намагалися створити певний матеріальний фонд для майбутньої колективізації сільського господарства – за рахунок “безгосподарного” майна вимушених переселенців.

Наступна фаза Другої світової війни, розпочата німецьким нападом на сталінський Союз РСР, породила у польського населення Східних Кресів тверду упевненість у наступному відновленні територіальної цілісності Польщі – можливо, навіть з територіальними надбаннями за рахунок переможеної Німеччини. Цю впевненість не могла похитнути навіть Волинська трагедія 1943–1944 рр. Утім, оптимізм польської діаспори почав танути уже в 1944 рр., хоча й зберігався принаймні до 1946 р.

Польсько-українська Угода про обмін населенням між двома сумнівними суб'єктами міжнародного права – Українською РСР (отримала де-юре міжнародну правосуб'єктність, втім дещо спірну, 1 лютого 1944 р.) та Польським Комітетом Національного Визволення (визнаним де-юре на час підписання Угоди лише зі сторони Союзу РСР) підписана 9 вересня 1944 р. Передбачалося завершити обмін населенням у найстисліші терміни, однак їх довелося неодноразово продовжувати.

На цей час найбільша кількість українців (лемків) у РП проживала на території Новосондецького, Горлицького, Ясельського, Короснянського, Сяницького, Ліського і Новотаргського повітів Краківського воєводства.

У 1944–1945 рр. на початкових етапах переселення з Лемківщини добровільно виїжджали лише поодинокі сім'ї з тих районів, які були цілковито зруйновані війною (Дуклянщина, Короснянщина, частково Ясельський і Горлицький повіти), або ж ті, хто відчував страх з огляду на дії підпільних польських формувань. УПА чинила збройний опір депортації українського населення, вела роз'яснювальну і пропагандистську роботу серед тих лемків, які виявили бажання добровільно виїхати до УРСР.

Переселення на основі добровільності швидко себе вичерпало. Починаючи з 1 серпня 1945 р., від лемків не було жодного добровільного зголошення на виїзд. За період від жовтня 1944 р. – до початку 1945 р. з Польщі до УРСР (за даними О. Буцько) виїхало 10 449 українських родин, або 39 864 особи. Надалі добровільний виїзд українців практично припинився. Другий етап переселення розпочався в кінці липня 1945 р. З цього моменту депортація набрала винятково насильницького характеру [6].

7 травня 1947 р. з'явилося офіційне повідомлення урядів Польщі і УРСР про закінчення переселення. У цьому повідомленні, зокрема, зазначалося: “Нині, коли евакуаційні роботи закінчено, обидва уряди вважають, що здійснена евакуація польських громадян з УРСР і українського населення з Польщі є для обох сторін важливим чинником, який служитиме справі подальшого зміцнення приязні, взаємного розуміння і співпраці між нашими братніми народами” [7].

Первісно (середина 1944 – поч. 1946 рр.) польська діаспора в Східних Кресах (чи – уже в Західній Україні) не надто поспішала скористатися наданими можливостями для переселення. Циркулювали чутки про якийсь “американський тиск на Советів”, таємні домовленості з Москвою прокомуністичного Польського Уряду Національної Єдності (ПУНЄ) тощо. Висловлювалися сподівання, що принаймні Львів у будь-якому випадку залишиться польським. І лише після візиту 1946 р. до Львова авторитетного передвоєнного політика Станіслава Грабського настрої змінилися на діаметрально-протилежні [8].

Усього на підставі Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р. з південно-східних воєводств РП були у добровільно-примусовому порядку переселені до Української РСР 482 107 осіб української національності, до яких додалися ще 9 125 осіб, змушених залишити домівки відповідно до радянсько-польською угодою про делімітацію кордону (серпень 1945 р.) та спеціальною ухвалою Змішаної комісії з проведення делімітації (10 квітня 1948 р.) про переселення населення [9, с. 97–98].

Румунія. Змішана радянсько-румунська комісія з питань обміну населення діяла з липня 1940 р. Станом на 7 вересня в Румунію виїхало майже 3,9 тис. осіб переважно румунської

національності, а також молдовани, росіяни, угорці, болгары, литовці та ін. Кількість біженців з Румунії до СРСР становила на той самий період 157, 2 тис., більшість з них становили українці і росіяни [10, с. 224–230].

Утім, маємо і принципово інші цифри, які обліковують й тих підданих румунської корони, які утекли ще до наближення Червоної Армії. Разом з румунськими військами, – вказує російський історик М. Мельтюхов, – Бессарабію та Північну Буковину покинули близько 200 тисяч осіб [11, с. 404, з посиланням на: РГВА. – Ф. 37977. – Оп. 1. – Д. 671. – Л. 378]. Згодом, 20 липня 1940 р., радянський уряд погодився дозволити евакуацію румунських чиновників, військовослужбовців та цивільного населення, яке мало бажання виїхати до Румунії, куди репатріювалося 13 750 осіб [11, з посиланням на: РГВА. – Ф. 37977. – Оп. 1. – Д. 671. – Л. 282].

Також 5 вересня 1940 р. укладено радянсько-німецьку угоду про евакуацію з Бессарабії та Північної Буковини етнічних німців, переважно колоністів. Репатріація тривала з 23 вересня по 13 листопада 1940 р. і дала ще 133 138 осіб, які покинули землі, що відійшли від Румунії до Радянського Союзу [12].

Радянські репресії проти румунських урядовців, які не встигли виїхати з Бессарабії (або мали необережність повернутися назад), як це впливає з архівних матеріалів, зачепили передусім нижчу ланку поліцейського апарату, функціонерів молодіжних політичних організацій “боярської” Румунії. Згодом, уже в 1944 р., саме ця обставина змусила румунських громадян, пов’язаних з режимом Й. Антонеску, утікати перед наближенням Червоної Армії, не чекаючи післявоєнних обмінів населенням.

Приміром, 20 січня 1941 р. Ізмаїльський обласний суд розглянув справу Бурлакова Василя Гнатовича, уродженця м. Аккерман. Підсудному інкримінувалося те, що, будучи сержантом румунської армії, він учинив кілька антирадянських злочинів. А саме: 28 червня 1940 р. за наказом командування вивіз з міста Рені військоове озброєння (яке й так підлягало евакуації. – Авт.). Згодом у перших числах липня 1940 р., перебуваючи в с. Думбраща Плоештинського повіту Румунії, “почав поширювати провокаційні слухи про Червону Армію і Радянську владу, в результаті чого з числа солдатів, які збиралися їхати в Бессарабію, шестеро їхати відмовилися”.

Утім сам В. Бурлаков повернувся до рідного Аккермана, де потрапив у руки радянських каральних органів. За статтею 54-10 ч. 1 КК УРСР отримав 7 років виправних таборів з ураженням у правах на 3 роки [13, а. 1].

На жаль, ми не можемо достеменно визначити, яка кількість переселенців з Румунії обрали новою батьківщиною Українську РСР (Чернівецьку та Аккерманську області), а яка – Молдавську РСР.

Наскільки добровільним було переселення населення з Румунії до Союзу РСР у 1940 р.? У цьому зв’язку хотілося б навести заяву Й. Антонеску, датовану 8 липня 1940 р., зроблену на засіданні румунського уряду: “Я виступаю за насильну міграцію усього єврейського елемента Бессарабії та Буковини, його потрібно виставити за межі наших кордонів. Також я за насильницьку міграцію українського населення, якому нема чого тут робити у даний момент (...) Якщо потрібно стріляйте з кулеметів” [14, с. 97]. Думається, репатріанти 1940 р. (з обох сторін) були вимушені так чи інакше рахуватися з шовіністичними настроями тогочасного румунського керівництва. Відтак, переїзд етнічних українців, росіян та євреїв до Союзу РСР вважати “добровільним” можна лише умовно.

Улітку 1940 р. йшли й радянсько-німецькі переговори щодо евакуації німецького населення з Бессарабії і Північної Буковини. За даними німецького консульства у Чернівцях, на цих територіях проживало близько 80 тис. осіб німецької національності, а також близько 200 осіб, як мали німецьке підданство. Здійсненням переселення займалася утворена у липні 1940 р. змішана радянсько-німецька комісія з евакуації.

Під час обміну населенням з Румунією у 1940 р. радянські власті не надто ретельно перевіряли емігрантів на наявність достатніх “національних” підстав для евакуації. Причиною такої поблажливості слугувала та обставина, що нерухоме майно переміщених осіб підлягало націоналізації. Згодом на цій базі почали утворюватися перші в Молдавській РСР радгоспи та колгоспи.

Після деокупації Молдавської РСР у 1944 р. нові угоди з Румунією (яка ще до завершення Другої світової війни, після створення 6 березня 1945 р. уряду д-ра П. Гроза, була прив'язана до радянського блоку) щодо обміну населенням не уклалися. Ті, хто мав підстави побоюватися радянських репресій, незалежно від національності, втекли до Румунії ще перед наступом Червоної Армії. Навпаки, ті з підданих румунської корони, хто у 1940 р. ще не реалізував своє “право” на переміщення у СРСР, мали можливість здійснити задумане без скільки-небудь помітного опору нових румунських властей.

Водночас у 1944–1945 рр. у Південній Бессарабії до німецької “спадщини” додалася ще й “польська” – колоністи-поляки, відповідно до міждержавних угод, покинули південну Бессарабію, залишаючи нерухоме майно, яке передавалося українським репатріантам з т.зв. Закерзоння. Цим Радянська влада вирішувала кілька завдань: 1) поміщуючи “закерзонців” у незвичну безлісу місцевість, знищувала саму можливість їхнього підключення до українського національно-визвольного руху; 2) ефективно освоювала наявні господарські ресурси, не допускала скорочення сільськогосподарського виробництва; 3) змінювала демографічну ситуацію на користь слов'янського сегменту населення; 4) готувала передумови для швидкої денаціоналізації та русифікації уже наступних 1–2 поколінь українських переселенців.

8 березня 1946 р. вийшла постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У, що розглядала питання розпорядження нерухомістю, залишеною переселенцями-поляками. Через місяць, 8 квітня 1946 р., Ізмаїльський облвиконком спільно з обкомом КП(б)У видали постанову, що конкретизувала порядок розпорядження нерухомим майном, залишеним польськими переселенцями в області [15].

Ставилися вимоги налагодження обліку і належної охорони будівель і садіб, а також негайного виселення самовільних поселенців та відшкодування збитків, завданих несанкціонованим розбиранням будівель на будматеріали: “2. Встановити, що заселення звільнених садіб і будівель має здійснюватися за клопотанням райвиконкомів і рішенням облвиконкому. Передача будівель на хуторах, звільнених евакуйованими громадянами і покинутих, – на знос організаціям, колгоспним переселенцям, сім'ям загиблих на фронтах, інвалідам Вітчизняної війни, демобілізованим з Червоної Армії, постраждалим від німецько-фашистських (військ) і націоналістичних банд, як будівельний матеріал для спорудження нових житлових будівель, також має здійснюватися за клопотанням райвиконкомів і рішенням облвиконкому [15, с. 158].

Чехословацьчина. У 1938 р. у Мюнхені лідери провідних держав антигітлерівської коаліції Невілл Чемберлен (Великобританія) та Едуард Даладьє (Франція) визнали обґрунтованими претензії гітлерівської Німеччини на чехословацькі Судети. Відтак офіційний Лондон та його західні партнери аж до поч. 1943 р. продовжували визнавати легітимність цього рішення. Москва, навпаки, ще у 1938 р. відмовилася це зробити, і навіть під час тривалого “флірту” з Німеччиною (23 серпня 1939 – 22 червня 1941 рр.) не поспішала де-юре визнавати Судети німецькими. Відтак уже влітку 1941 р. склалися “особливі умови” для радянсько-чехословацької (у розумінні емігрантського уряду Е. Бенеша) співпраці. Іншим чинником зближення Москви і “лондонських” чехословаків стала нав'язувана Е. Бенешу офіційним Лондоном ідея післявоєнної польсько-чехословацької конфедерації. Надто міцно у пам'яті Е. Бенеша і його соратників засіла згадка про участь Варшави у мюнхенському розборі Чехо-Словацьчини (Друга Річ Посполита тоді діяла в унісон з Гітлером і відхопила собі спірну (у 1918–1938 рр.) з Прагою Тешинську Сілезію). То ж уряд Е. Бенеша намагався використати Москву як свого роду противагу проти нав'язливого польського партнера та його лондонських покровителів.

У цьому зв'язку ще улітку 1941 р. чехословацькі емігрантські кола самостійно (?) прийшли до думки своєрідного обміну відсталого у економічному відношенні Підкарпатської Русі на спірні з міжвоєнною Німеччиною території, враховуючи й окремі землі, що до вересня 1938 р. входили до складу веймарівської та гітлерівської Німеччини. Після завершення Другої світової війни Прага не без підтримки Москви відірвала невеликі анклавні від переможеної Угорщини (мирний договір 1947 р.) та урегулювала свої територіальні проблеми з Варшавою.

22 березня 1945 р. посол США у СРСР А. Гарріман доповідав державному секретареві Е. Стетініусу про переговори з Е. Бенешем, який на той час перебував у Москві з дружнім візитом: “Він не виглядав особливо стурбованим можливістю втрати Рутенії (Карпатської України. – В. М.),

але, якщо уже цьому судилося трапитися, він би задовільнився тим, щоб усім бажаючим перебраться до Чехословаччини було надане це право” [16, р. 427].

29 червня 1945 р. підписано тристоронній (за участю новопосталого суб’єкта міжнародного права – Української РСР, але без навіть формального запрошення представників де-юре “незалежної” Закарпатської України) Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Карпатську Україну [17, с. 23–24].

Відповідно до окремого Протоколу до Договору між СРСР і ЧСР від 29 червня 1945 р., жителям Карпатської України чеської і словацької національностей надавалося право оптації громадянства. Це положення поширювалося на етнічних українців та росіян, які слугували у союзній до СРСР чехословацькій армії ген. Л. Свободи. Натомість українці та росіяни, які на той час проживали у межах відновленої ЧСР, отримували право обрати радянське громадянство [18, с. 134].

Сьогодні важко визначити, яка кількість осіб словацької та чеської національностей скористалася наданою можливістю. Але за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. у Закарпатській області налічувалося “аж” 5,6 тис. словаків, або 0,5 % її тогочасного населення [19]. Для порівняння той же перепис показав 151,5 тис. угорського населення (12,1 %) та 32,1 тис. – румунського (2,6 %). Угорці становили релятивну більшість (76,1 %) населення Берегівського району, становлячи у інших районах області 2-у – 3-тю за чисельністю національну меншину. Порівняно багато угорців (понад третину – 33,4 % населення, або 24,8 тис. осіб) налічувалося також в Ужгородському районі).

Як відомо, обмін населенням з післявоєнною **Угорщиною** жодними міжнародно-правовими документами не регулювався.

З якою метою у складі УРСР залишено угорський анклав у Берегово (де, за даними перепису 2001 р. угорське населення становило 76,2 % або 41 163 ос., і лише у 8 населених пунктах українці становили принаймні релятивну більшість [20])? Чи тільки з огляду на міжвоєнні (1918–1939 рр.) кордони?

Тут привертає увагу й те, що після Другої світової війни у складі УРСР залишився Герцаївський район Чернівецької області (анексований ще улітку 1940 р.), де відсоток етнічного румунського населення взагалі зашкалює – офіційні цифри: “кількість населення: 33,7 тис. осіб (91,5 % румунів)” [21].

На нашу думку, у цих двох випадках Москва могла керуватися такими двома міркуваннями (окремо – чи у сукупності):

1) залишався свого роду люфт для торгу з прорадянськими чи, навпаки, альтернативними радянській моделі політичними режимами післявоєнних Угорщини та Словаччини. В обмін на лояльність до Москви радянські власті могли продемонструвати “добру волю” у повній відповідності з декларованою “ленінською національною політикою”. Тобто – передати (в обмін на політичні поступки) Бухаресту чи Будапешту (чи навіть обом сусідам) населені румунською (угорською) більшістю регіони УРСР. Саме цей сценарій було реалізовано у 1944–1945 рр., коли прорадянському урядові “відродженої Польщі” Сталін люб’язно віддав донедавна український Перемишль і білоруський Бялосток з прилеглими районами;

2) “Запустити (за пізнішим виразом М. Хрущова) їжака у штани” майбутньому незговірливому Києву – почнете поводити себе аж надто незалежно, негайно втратите території, які вважаєте своїми.

На перший погляд, ця остання версія видається надуманою чи навіть фантастичною. Водночас слід пригадати “пропозицію” головного клоуна кремлівського цирку В. В. Жириновського західним сусідам України (Польщі, Румунії, Угорщині), висловлену у березні 2014 р. Того місяця Міністерство закордонних справ РП отримало офіційного листа від ЛДПР з пропозицією спрямувати зусилля на приєднання до Польщі п’яти західних областей України: Волинської, Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської та Рівненської. Україні мала б залишитися лише її центральна частина [22].

Давно відомо, що В. Жириновський озвучує на міжнародну спільноту те, що собі не дозволяє зробити офіційна Москва. Враховуючи “особистий інтерес” цього російського політика до меблевої

фабрики десь на теренах Рівненщини, яка нібито до 1939 р. належала його дідові, одіозний російський політик продемонстрував так би мовити небачену щедрість щодо поляків. Відразу виникає запитання, а чи це не домашня (ще сталінська) заготовка російських великодержавників, які усі, як один, “виросли з шинелі” великодержавної ленінсько-сталінської зовнішньої політики.

Інший побічний аргумент на користь висловленого нами припущення – настійні намагання адміністрації В. Путіна нав’язати Україні “лугандонський” анклав у її складі. Зі збереженням властей ЛНР – ДНР та відсутності українського впливу на симпатії місцевого електорату, ці території слугуватимуть новочасним “їжаком у штанах” уже незалежної України поч. ХХІ ст. Часи міняються, а імперська політика Москви залишається незмінною.

Висновки. Обмін населенням 1939 – др. пол. 1940-х рр. зі сусідніми державами здійснювався не стільки на добровільній, скільки добровільно-примусовій основі. Громадяни довоєнних Другої Речі Посполитої, Румунії, Чехо-Словаччини польської, румунської, словацької, єврейської та ін. національностей загалом мали не надто широкий (і зовсім не вільний) вибір: а) виїзд на історичну батьківщину (для євреїв не лише на захід, але ще й у Палестину); б) депортація у східні райони Союзу РСР; в) підкреслена лояльність словом і ділом до т. зв. Радянської влади, яка, тим не менше, представників “експлуататорських класів” не рятувала.

2. Попри усю нелюбов до Сталіна та його більшовицької національної політики, мусимо визнати принаймні один позитивний для сучасної України факт, який має важливе міжнародно-правове значення. За винятком кількох анклавів (Герцаївського району Чернівецької та Берегівського району Закарпатської області) евентуальні територіальні претензії західних (НАТОВських) сусідів України сьогодні можуть обмежуватися лише “історичними” обґрунтуваннями, які сучасне міжнародне право до уваги практично не бере.

3. Москва, взявши на себе у 1939–1945 рр. обов’язки встановлення “історичної справедливості” в розумінні “возз’єднання всіх українських земель у складі єдиної Української держави”, діяла передусім у власних інтересах прив’язування українців до імперської радянської зовнішньої політики, зокрема й через співучасть у неоднозначних (з погляду польської, румунської, угорської, словацької та ін.) громадських акціях. У такому разі Кремль завбачливо залишав за собою роль арбітра у майбутніх територіальних суперечках Української РСР (згодом – незалежної України) з її західними європейськими сусідами.

4. За усієї ефективності т. зв. ленінсько-сталінської національної політики (а фактично ігнорування інтересів мільйонних мас населення, незалежно від його національної належності), радянський історичний досвід вирішення національного питання 1939 – кін 1940-х рр. не можна узяти на озброєння сучасною Україною. Спроби окремих радикальних кіл “остаточно” вирішити питання державно-територіального статусу східних областей України шляхом депортації проросійського елемента до сусідньої РФ (чи добровільно-примусового обміну з нею населенням), попри усю уявну легкість цього радикального рішення, видаються абсолютно неприйнятними – з огляду на загальнолюдські цінності.

5. Водночас неможливо вимагати реституції *статус-кво анте белюм* (тобто станом на 1939 р.), опираючись на норми *сучасного* міжнародного права. Реалії міжнародно-правових відносин 1930-х–1940-х рр. цілком допускали не лише добровільно-примусовий обмін населенням, але й примусову депортацію мільйонних мас цивільного населення держави-агресора. Приміром у рішеннях Потсдамської конференції (літо 1945 р.) США, СРСР та Великобританії (Розділ XIII. Упорядковане переміщення німецького населення) передбачалося тотальне “виселення німців з Польщі, Чехословаччини та Угорщини”. Єдина поступка депортованому населенню, полягала у тому, що депортація “має відбуватися організованим і гуманним способом” [23, с. 458]. Враховуючи, що Угорщина (до 20 січня 1945 р.) та Румунія (до 23 серпня 1944 р.) виступали на боці гітлерівської Німеччини, “обмін населенням” міг мати набагато жорсткіші форми – принаймні, у тому, що стосується етнічних угорців та румунів.

1. Центральний державний архів громадських об’єднань України (Далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7308. – Арк. 1–2. 2. Сорока Юрій. Західноукраїнські землі на початковому етапі

Другої світової війни: біженці, військовополонені, обмін населенням // Електронний ресурс. – Режим доступу: file:///C:/Users/%D0%9F%D0%9A%D0%9F%D0%9A%D0%9F%D0%9A/Downloads/eine_2011_34_3.pdf 3. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7308. – Арк. 64. 4. Пояснювальна записка до проекту постанови Верховної Ради України “Про вшанування пам’яті жертв депортації з Польщі лемків та інших етнічних українців” 5. Баран В. К., Токарський В. В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. – Львів, 2009. – 448 с. 6. Пояснювальна записка до проекту постанови Верховної Ради України “Про вшанування пам’яті жертв депортації з Польщі лемків та інших етнічних українців” 7. Акція “Вісла”: криваве річище пам’яті // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/akcziya-visla-krivave-richishhe.html>. 8. Терлюк І. “І тоді Станіслав Грабський зрозумів, що стосовно Львова Сталін не піде на поступки ...” / І. Я. Терлюк // Укр. варіанти (Львів) – 1997. – № 2. – С. 97–101. 9. Козловський Іван. Демаркація українсько-польського кордону 1946 – 1948 рр. та переселення поляків і українців // Депортації українців та поляків. Кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упоряд. Юрій Сливка. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. – 132 с. 10. Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов. – Т. 1, Кн. 1. – М. : Книга и бизнес, 1995. – 452 с. 11. Мельтюхов М. И. Освободительный поход Сталина. – М. : ООО “Издательство “Яуза”, 2006. – 511 с. 12. Пасат В. И. Эвакуация немецких колонистов с территории Бессарабии и Северной Буковины в 1940 году // Отечественная история. – 1997. – № 2, С. 87–106. 13. Архів Управління СБУ Одеської області. Дело № 4. Бурлакова Василия Игнатовича. Начато “___” дня 1941 г. – Закончено 20.I дня 1941 г. – УМГБ по Одесской области. Арх. № 027888, а. 1–1314. Дюкарев В.В. Приднестровье (прошлое, настоящее, будущее). – Тирасполь: Упрполиграфиздат ПМР, 2000. – 416 с. 15. Державний архів Одеської області, Ф. Р-470. – Оп. 1. – Спр. 76. – А. 157–158 // Постановление Измаильского облисполкома и бюро обкома КП(б)У от 8 апреля 1946 г. “О сохранении оставленных эвакуированными польскими гражданами бросовых домов усадеб и хозяйственных построек в районах области”. 16. Foreign Relations of the United States. 1945. Volume IV. Europe. – Washington : US Government Printing Office, 1968. – 832 p. 17. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1944–1961. – К. : Політвидав УРСР, 1963. – 576 с. 18. Адамчук І. Г. Боротьба за державно-територіальний статус Північної Буковини, Акерманського, Ізмаїльського і Хотинського повітів Бессарабії, острова Зміного та Закарпатської України у 1917–1947 рр.: історико-правове дослідження. – К. : Атіка, 2007. – 160 с. 19. Всеукраїнський перепис населення // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/zakarpattia/>. 20. Берегівський район // Електронний ресурс. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD 21. Герцаївський район – Презентація районів. – Чернівецька область // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://investchern.cv.ua/gertsyaevskiy-gajon> 22. Жириновский предложил Польше, Венгрии и Румынии поделить Украину // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://lb.ua/news/2014/03/24/260489_rossiya_predlozhila_polshe_vengrii.html 23. Протокол Берлинской конференции руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 1 августа 1945 г. // Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы в 2-х томах. Т. 2. 1944–1945. – М. : Политиздат, 1984. – 510 с.

REFERENCES

1. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (Dali – TsDAHOU). – F. 1. – Op. 20. – Spr. 7308. – Ark. 1–2. 2. Soroka Yurii. Zakhidnoukrainski zemli na pochatkovomu etapi Druhoi svitovoi viiny: bizhentsi, viiskovopoloneni, obmin naseleнням // file:///C:/Users/%D0%9F%D0%9A%D0%9F%D0%9A/Downloads/eine_2011_34_3.pdf 3. TsDAHOU. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 7308. – Ark. 644. Poiasniuvalna zapyska do proektu postanovy Verkhovnoi Rady Ukrainy “Pro vshanuvannia pam’iati zhertv deportatsii z Polshchi lemktiv ta inshykh etnichnykh ukraintsiv” 5. Baran V. K., Tokarskyi V. V. Ukraina: zakhidni zemli: 1939–1941 rr. – Lviv, 2009. – 448 s. 6. Poiasniuvalna zapyska do

proektu postanovy Verkhovnoi Rady Ukrainy “Pro vshanuvannia pam’iati zhertv deportatsii z Polshchi lemkiiv ta inshykh etnichnykh ukraintsiv” 7. Aktsiia “Visla”: kryvave richyshche pamiaty // <http://incognita.day.kiev.ua/akcziya-visla-krivave-richishhe.html> 8. Terliuk I. “I todi Stanislav Grabskyi zrozumiv, shcho stosovno Lvova Stalin ne pide na postupyky ...” / I. Ya. Terliuk // Ukr. varianty (Lviv) – 1997. – № 2. – S. 97–101. 9. Kozlovskiy Ivan. Demarkatsiia ukraïnsko-polskoho kordonu 1946 – 1948 rr. ta pereselennia poliakiiv i ukraintsiv // *Deportatsii ukraintsiv ta poliakiiv. Kinets 1939 – pochatok 50-kh rokiv (do 50-richchia operatsii “Visla”)* / Uporiadnyk Yurii Slyvka. – Lviv : Instytut ukraïnoznavstva im. I. Krypiakovycha NAN Ukrainy, 1998. – 132 s. 10. *Organy gosudarstvennoi bezopasnosti v Velikoi Otechestvennoi voine. Sbornik dokumentov.* – T. 1, Kn. 1. – M. : Kniga i bizness, 1995. – 452 s. 11. Meliukhov M. Y. *Osvoboditel’nyi pokhod Stalina.* – M. : OOO “Izdatel’stvo “Iauza”, 2006. – 511 s. 12. Pasat V. Y. *Evakuatsia nemetskykh kolonistov s territorii Bessarabii i Severnoi Bukoviny v 1940 godu // Otechestvennaia ystoriia.* – 1997. – № 2, ss. 87–106. 13. Arkhiv Upravlinnia SBU Odeskoi oblasti. Delo № 4. Burlakova Vasyliia Ihnatovycha. Nachato “_____” dnia 1941 h. – Zakoncheno 20.I dnia 1941 h. – UMGB po Odesskoi oblasti. Arkh. № 027888, a. 1–13 14. Diukarev V. V. *Pridnestrovie (proshloe, nastoiashchee, budushchee).* – Tyraspol: Uprpolyhrafyzdat PMR, 2000. – 416 s. 15. *Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti, F. R-470.* – Op. 1. – Spr. 76. – A. 157–158 // *Postanovlenye Yzmaylskoho oblispolkoma i biuro obkoma KP(b)U ot 8 apreliia 1946 g. “O sokhraneniï ostavlennikh evakuïrovannymi polskimi grazhdanami brosovikh domov usadeb i khoziaïstvennykh postroïek v raionakh oblasti”.* 16. *Foreign Relations of the United States. 1945. Volume IV. Europe.* – Washington : US Government Printing Office, 1968. – 832 p. 17. *Ukrainska RSR na mizhnarodnii arenï.* Zbirnyk dokumentiv i materialiv 1944 – 1961. – K. : Polityvdav URSR, 1963. – 576 s. 18. Adamchuk I. H. *Borotba za derzhavno-terytorialnyi status Pivnichnoi Bukovyny, Akermanskoho, Izmailskoho i Khotynskoho povitiv Bessarabii, ostrova Zmiïnoho ta Zakarpatskoi Ukrainy u 1917–1947 rr.: istoryko-pravove doslidzhennia.* – K. : Atika, 2007. – 160 s. 19. *Vseukraïnskyi perepys naselennia* // <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/zakarpattia/> 20. *Berehivskiy raion* // https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD 21. *Hertsayvskiy raion – Prezentatsiia raioniv – Chernivetska oblast’* // <http://investchern.cv.ua/gertsayvskiy-rajon> 22. *Zhyrynovskiy predlozhyl Pol’she, Venhrii i Rumynii podelit’ Ukrainu* // http://lb.ua/news/2014/03/24/260489_rossiya_predlozhila_polshe_vengrii.html 23. *Protokol Berlinskoi konferentsii rukovoditelei trekh soiuznykh derzhav – SSSR, SShA i Velikobritanii. 1 avgusta 1945 g. // Sovetsko-amerikanskïe otnosheniia vo vremia Velikoi Otechestvennoi voïny 1941–1945. Dokumenty i materialy v 2-kh tomakh. T. 2. 1944–1945.* – M. : Politizdat, 1984. – 510 s.